

Г О Д И Ш Њ А К ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Музеј жртава геноцида, Београд
Спомен музеј „21. октобар“, Крагујевац

Садржај

Реч уредника.....	5
-------------------	---

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Небојша Рашо

Погинули и страдали бокелџи у Првом свјетском рату.....	11
---	----

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

Вељко Ђурић Мишина

Да ли је Миле Будак представио програм рада против Срба или је то Српска пропаганда?.....	23
---	----

Милош Матијевић

Акције чланова Џемијета и муслиманско-арнаутских милиција против локалног становништва на простору Рашке области (Санџака) 1941. године.....	51
--	----

Жељко Јандрић

Страдање Срба у сливу ријека Пливе и Јањ у Независној Држави Хрватској 1941. године.....	65
--	----

Васиљ Јововић

Геноцид у Пиви 1943. године.....	89
----------------------------------	----

Радован Пилиповић

Руско емигрантско свештенство на простору Независне Државе Хрватске (1941-1945).....	121
--	-----

Душан Никодијевић

Бројеви жртава у систему концетрационог логора Јасеновац 1943–1945. године према исказима преживелих сведока	137
--	-----

Борис Томанић

Страдали Југословенски држављани у логорима у Грчкој (1943-1944).....	173
---	-----

Софија Грандаковска

Идентификација на евреите од македонија во србија и независна држава хрватска во 1941 и 1942 година..... 203

АРХИВСКА ГРАЃА

Вељко Ђурић Мишина

Записник са свједочења Егона Бергера о заточеништву у Јасеновцу 1941-1945. године..... 243

КУЛТУРА СЕЋАЊА

Момир Нинковић

Нежидерска епопеја; Осврт на књигу Исидора Ђуковића и Ненада Лукића Нежидер. Аустроугарски логор за Србе 1914–1918 (Београд 2017, 310)..... 255

Предраг Лозо

Савремене теоријске поставке културе памћења и геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској..... 271

ПРИКАЗИ

Ненад Антонијевић, Јасмина Тутуновић-Трифун

Елаборати покрајинске комисије војводине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача..... 293

ДНЕВНИК ДОГАЂАЈА

Из дневника делатности Музеја жртава геноцида 31. март 2018–30. март 2019..... 299

Из дневника делатности установе Спомен-парк *Крагујевачки октобар* у Крагујевцу од 16. марта 2018. до 15. марта 2019. године..... 311

РАЗНО

+Јован (Ђулибрк), Епископ Пакрачко-славонски

Новомученици и нова парадигма мучеништва: Јасеновац..... 319

94(497.6 Шипово)"1941"
341.485(=163.41)(497.5)"1941"
341.322.5(=163.41)(497.6)"1941"
COBISS.SR-ID 275733772

Жељко Јандрић, историчар
Сарајево

СТРАДАЊЕ СРБА У СЛИВУ РИЈЕКА ПЛИВЕ И ЈАЊ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ 1941. ГОДИНЕ

Анстракт: Предмет и циљ овог рада јесте да прикаже кључне историјске процесе који су захватили шиповачки крај током 1941. године. У раду је ријеч о окупацији и устанку Срба овог краја, са посебним фокусом на обим страдања становништва. Процјене, прорачуни и пописи броја жртава с тог подручја у Другом свјетском рату нису у потпуности комплетирани, па су у раду наведени до данас утврђени подаци. Поменуте су и личности које су допринијеле и покренуле устанак што је имао доминантно српски карактер. На основу изјава свједока објављених у одабраној литератури, анализиран је и дат оквир историјских процеса, са посебним освртом на комунистичку историографију и њену критику.

Кључне ријечи: Други свјетски рат, Краљевина Југославија, Независна Држава Хрватска, Шипово, Јајце, Плива, Јањ, број жртава, злочини.

Требало је да прође безмало пуних 50 година да шира јавност у комунистичкој Југославији буде колико-толико детаљније упозната о размјерама и обиму усташких злочина из 1941. године. Органи комунистичке власти нису званично забрањивали објављивање радова из те области, али је то ипак била историјска тематика у коју се некажњено није смјело залазити, уз упозорења власти историчарима који су се дотицали тих збивања да се „окану осјетљивих тема“ и „строжије подвргну самоцензури“. Званична историографија настојала је да са Хрвата и муслимана скине сваку историјску, политичку, моралну и људску одговорност за злочине, са несувислим образложењем да је ријеч о самошачици изрода. Аболирање и скидање стигме са злочинаца код Срба, заведених комунистичком флоскулом о братству и јединству, није иза-

звало значајније реакције. И данас, рекли бисмо, рањава нашу савјест мукло присуство незнања о стратиштима и обиму злочина, броју свирепог уморених мученика, прецизно утврђеним чињеницама гдје, када, у ком броју, на који начин и од кога су настрадали.

Геноцид над Србима почињен у Независној Држави Хрватској (НДХ) у току Другог свјетског рата по броју жртава и методама уморстава улази у ред најмонструознијих злочина у новијој историји. Временски, геноцид се уклапа у ратна збивања након окупације и формирања квислиншке творевине НДХ али његови корјени сежу дубље у историју. То варварство појавило се, истина, само у најави, у посљедњим деценијама Аустроугарске, а у фазу иманентно изазване изопачености прерасло је у вријеме постојања НДХ.

Трагична драма српског народа на подручју у сливу ријека Јања и Пливе започела је након стварања Независне Државе Хрватске. Језиви догађаји што су услиједили по свом обиму превазишли су све дотадашње познате народне недаће и трагедије тог српског краја. Усташки терор на подручју слива ових ријека отпочео је по учвршћену усташке власти, одмах након окупације Краљевине Југославије, а по интензитету и масовности може се мјерити и с прогонима Срба у Херцеговини, Лици, Кордуну и Подрињу.

Већ 6. маја 1941. године Њемци су у затвор у Јајцу одвели тридесет заробљеника. Ухапшени су угледни Срби, сељаци и грађани, међу којима и Симо Маријанац, посланик у Народној скупштини Краљевине Југославије, предсједник општине Пљева Јово Јандрић, свештеник у Шипову Петар Ћуровић и други виђенији Срби. Они су у затвору остали до 9. јуна када су пуштени јер су Њемци увидјели да неће уследити општа побуна послје окупације. Пошто су разоружане јединице војске Краљевине Југославије, трупе њемачке војске су се повукле из ове регије. Како Италијани нису ушли у посјед окупационе зоне која им је припала, а обухватала је Шипово и околину¹, усташе су у овом крају завеле своју страховладу.

¹ На састанцима Јоакима фон Рибентропа, министра спољних послова Немачког рајха, и грофа Галеаца Ћана, министра спољних послова Италије, 22. и 23. априла 1941. године у Бечу, одређене су демаркационе линије између окупационих снага Њемачке и Италије. Демаркациона линија је ближу околину Шипова оставила у италијанској окупационој зони, али до почетка устанка Италијани нису имали своје стациониране снаге на том подручју. Граница је у тој окупационој области ишла од Кључа друмом Кључ–Мркоњић Град–Јајце–Доњи Вакуф и даље на исток. Њемци су тада држали Јајце са фабриком карбида, а Италијани Мркоњић Град – Душан Лукач, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Београд, 1967, стр. 46.

У Шипову је формиран Усташки табор као војно-политичка институција, а за предсједника општине Шипово постављен је учитељ Јаков Матекало. За првог таборника именован је усташа Мухарем Кошмић из Волара, а за његовог замјеника Станислав Тољ, док је командир жандармеријске станице у Шипову био Јаков Бубало. Међу усташама су се истицали локални муслимани: Мујо Башић и Мехо Кос (из Шипова), Нумо Бркић и Мехо Фејзић из Волара, Бахто Шушкић и Неџиб Малкоћ из Мујџића, Алија Хасић из Бешњева, Махмут Рибих из Горњег Шипова, шеф железничке станице Лука Тољ, и кафеџије Јуре и Анте Јурановић. И прије окупације на територији општине Шипово дјеловала је екстремна националистичка усташка организација, а један од њених протагониста био је муслиман из Волара Шериф (Тале) Кошмић, жандарски мајор аустроугарске војске.

Усташе су најприје приступиле својеврсном обезглављивању народа, па у том циљу хапсе и протерују свештенике Српске православне цркве са члановима њихових породица, као и богатије појединце и, уопште, све угледније Србе. Локални парох у Шипову Петар Ћуровић, са породицом и осталим свештеницима јајачког и мркоњићког среза, ухапшен је и затворен 11. јула у Соколском дому у Јајцу, потом депортиран у Кастел у Бањој Луци, затим у логор Цапраг код Сиска одакле је коначно био протјеран и са сапатницима у сточним вагонима стигао у Србију 1. августа 1941. године. По доласку дао је изјаву о тортурама кроз које је прошао у периоду од хапшења до доласка у Београд.²

Политичке вође попут народног посланика среза јајачког Симе Маријанца, народног посланика из Мркоњић Града Симе Будимира, сенатора Врбаске бановине, проте Павле Убавића и бројних других, усташе су такође лишили слободе. Посланик Симо Маријанац крајем јуна, заједно са Ђорђем Рољићем из Мркоњић Града, извезен је из затвора у Бањој Луци и поведен на губилиште. Пошто су у аутомобилу наслутили шта их чека они су пружили оптор сукобивши се са усташама и убивши једног од њих. Ипак уморени су исте ноћи у близини Лазарева.³

Масовни терор ширих размјера над народом отпочео је послје боравка у Јајцу усташког стожерника за Бању Луку Виктора Гутића, који је отворено и јавно позивао своје присталице да чине репресије над Србима. Након тог позива усташе су отпочеле масовна хапшења Срба и

² Бојан Стојнић, Радован Пилиповић, Вељко Ђурић Мишина, *Свједочења о затирању, Прилози за историју страдања Срба Епархије бањалучке 1941. године*, Београд, 2016, стр. 167–169.

³ Milan Vukmanović, *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu (izbor iz građe)*, priredili Verica M. Stošić, Vladan Vukliš, Banja Luka, 2017, стр. 302.

Јевреја те су их у три транспорта депортовали у логор Госпић. Из среза Јајце у логор Госпић је одведено 700 до 800 особа. У периоду када су забележена та масовна хапшења логорник у Јајцу био је Звонко Коренички, а његов замјеник Захид Мензилчић, док су хапшења спроводили домаће усташе и припадници полиције.⁴ Све наведене мјере против Срба биле су само увод у масовне прогоне што ће услиједити крајем јула и почетком августа када је усташки терор захватио читаву територију коју су окупирали. Усташе су по неким процјенама до почетка устанка у Босанској Крајини побиле више од 20.000 Срба, протјерале у Србију више хиљада похапсиле и одвеле у логоре из којих се никада нису вратили.⁵

У Јајцу је током јуна и јула 1941. године постојало 11 затвора, што на својеврстан начин казује о обиму и интензитету репресије над Србима. Пошто у Јајцу није било намјенски грађених објеката затворског типа, у ту сврху су послужили Соколски дом, силос у Пијавицама, православна црква, јеврејски темпл, котарско предстојништво, Шареница на Крпинама, фрањевачки самостан, Радничка читаоница, Привредна банка, трговина Анте Филиповића и кућа Миће Бранисављевића. Током јуна Срби су затварани и у Шипову у старој згради шумарске управе, називане усташким домом. Према свједочењу неколико преживјелих, подруму тог објекта крајем јуна налазило се око 200 заточених Срба доведених из околних села.⁶ Измрцварени затвореници, модри и крвави од батина били су заточени у нељудским условима у малим просторијама. Крајем јула 1941. године импровизовани затвор налазио се и у кући Радуловића.⁷

Тешке тјелесне муке и патње, пљачка српских материјалних добара и друге репресалије присиле су многе Србе да се након окупације одметну у шуме и тамо потраже спас од усташа. Одметнути Срби, присиљени на борбу за голи живот, почели су се груписати и стварати

4 Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji Bihaćkog i Travničkog okruga kratak pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini – *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik dokumenata, tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 1993, док. бр. 373, стр. 1036 (у даљем тексту: *Zločini NDH 1941–1945...*).

5 Jovan Kljajić, *Sedma krajiška brigada*, Beograd, 1990, стр. 11.

6 Ilija Grahovac, „Bio sam u mučilištu“, у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941–1945.*, Zbornik sjećanja knjiga I, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo, 1981, стр. 153–154. (у даљем тексту: *Jajačko područje 1941–1945, I, ...*)

7 Stojan Prpić, „Sa stočne pijace u ustaški zatvor“, у: *Jajačko područje 1941–1945, I*, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo, 1981, стр. 231–232.

импровизоване војне формације. Устанак је букнуо као чин прогоњених грађана дотјераних до очајања који су, спознавши намјере усташа, радије жељели да умру са оружјем у руци или најчешће борећи се само са комадом дрвета или каменом. Усташке власти имале су информације о наговјештају устанка, што је видљиво из извјештаја Заповједништва Босанског дивизијског подручја из Травника од 10. јула 1941. године, гдје се наводи да организацију буне припремају четници на подручју Гламоч–Грахово–Кључ–Петровац.⁸ Групаације бјегунаца по шумама настајале су око српских села Козила, Пљеве и Драгњић Подова и биле су предвођене Митром Тривунчићем из Пљеве, Танасијем Пролом са Козила, Перицом Васићем, Урошом Дреновићем, учитељем из Герзова и другим. Те групе су од 19. јула успоставиле везу са организаторима устанка из села Прибеља у срезу гламочком, и биле су упознате са планираним покретањем устанка у Дрвару. Борбе, отпочеле око Дрвара 27. јула, пренијеле су се и на пљевско-јањско подручје, тако да је и оно захваћено устанком већ 29. јула. Устанак у шиповачком крају задобија масовни и организовани ток нападом поменутих устаничких група 29. јула на усташку колонију Чардак код Драгњића. Усташе су се из те колоније повукле пругом према Шипову, починивши насумичне злочине у мјестима кроз која су се повлачили. Како је то остало сачувано у неколико свједочанстава устаници су позив на побуну огласили звонима са храмова у Пљеви, Стројицама и Герзову. У Пљеви су од 16 до 19 сати црквена звона позивала на окупљање и устанак, након чега се око храма окупио велики број људи. Истог дана, 29. јула, ликвидирани су усташка жандармеријска стража на жељезничкој станици Пљева, усташка општинска управа у Стројицама, а дан касније и жандармеријска станица код манастира Глоговца. Окупатори су 29. јула протјерани са Млиништа, са територије цијеле општине Бараћи, Герзова, Јања и дјелимичо из општине Пљева. Из Основне школе Пљева ослобођена је већа група ухапшених мјештана које усташе нису успјеле да одведу и поубијају.⁹

Обезглављен српски народ међу устаницима није имао нити једног предодређеног војног или политичког вођу који би их предводило,

8 Извјештај Заповједништва босанског дивизијског подручја од 10. јула 1941 године о припремама народа за устанак и расељавању српског становништва у Босанској крајини – Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату југословенских народа, том IV, књ. 1, Београд, 1951, док. бр. 235, стр. 523–524. (даље: Зборник НОР-а, 4/1...).

9 Билтен удружења српских бораца К. Ј. В. Дража Михаиловић, Равногорска мисао, Милвоки, 1977–1979, бр. 11–20 (13), стр. 34 (у даљем тексту: Билтен удружења ..).

па су појединци из народних маса што су и изазвале побуну избили на чело буне. Устаници су након првог дана и спонтане буне оформили војну организацију; од 3.000 бораца, подијељених су у три одреда, формирана је та народна војска у међурјечју ријека Пливе и Сане; одред „Петар Кочић“ је обухватао устанике са простора између ријека Пливе и Сане и био је предвођен учитељем из Герзова Урошом Дреновићем; Пљевски одред дјеловао је између Пливе и Јања на челу са Митром Тривунчићем, а Јањски одред формиран 1. августа предводио је Савко Поњевић. Команданти појединих локалних чета били су Симо Шолаја, Станко Кутањац, Стеван Проле, Мићо Келеч, Ристо Марковић, Стојан Гајић, Петар Проле (гранични подофицир), Мирољуб Сакан, Алекса Вујнић и други. На дан устанка у рукама побуњеног народа било је 173 пушке и два пушкомитраљеза.¹⁰

У близини тих одреда дјеловали су и Рибнички одред на лијевој обали Сане на челу са Митром Ковачевићем, и Маловански у подручју Купреса, предвођен жандармеријским водником Душаном Дувњаком. Везе са устаницима у Србији од децембра 1941. до јула 1945. године ти одреди су одржавали посредством Богдана Кизића, сталног курира за везу са Врховном командом Југословенске војске у отаџбини.¹¹

Након устанка активирани су предратни сеоски одборници Таназије Проле, затим кнез са Козила Бојан Проле, кнез Јоја Балаћ и бројни други угледни људи изабрани у предратном периоду. Ти одборници имали су обавезу да снабдијевају храном људство на положају и да се старају о свим народним потребама у позадини. Проширењем слободне територије интензивирано је и дјеловање позадинске власти па се указала потреба за формирањем позадинско-интенданске чете као помоћног органа кнезовима и одборницима; за њеног команданта изабран је Саво Вранић, родом из среза Грахово док је за његовог замјеника постављен Перо Тривунчић. Та устаничка чета бавила се спрјечавањем сваке самовоље на слободној територији, снабдјевањем храном бораца на фронту, прикупљањем љетине, а у непријатељској офанзиви почетком септембра имали су и задатак да обавјештавају народ о наступању непријатеља и издају наређења о повлачењу и кретању становништва у збјегове.¹² Формирана је и болница на Козилима гдје су се током првих мјесеци устанка

¹⁰ *Билтен удружења...*, стр. 35–36.

¹¹ *Билтен удружења...*, 1974–1977, бр. 1–10 (5), стр. 19.

¹² Након што су комаданти ове чете погинули у борбама, смјенило се неколико командира да би половином 1942. године овај стварни орган народне власти комунисти укинули.

лијечили припадници Јањског, Пљевског и одреда „Петар Кочић“. Болницу је водио лекар Кунић, била је смјештена у три за ту потребу испражњене сеоске куће, и радила је без потребних санитетских средстава и опреме.

До почетка народног устанка у Шипову није било регуларних непријатељских јединица. Сву власт су држале „домаће“ усташе у сарадњи са десетак жандарма. Неколико дана после почетка устанка у Шипово је пребачена једна усташка сатнија. Та формација је, заједно са тамошњим усташама, предузела операције хватања, хапшења, злостављања и убијања Срба из оближњих села што су остала ван заштите устаника. У периоду избијања устанка Срби у Шипову и непосредној околини били су изложени стравичним злочинима, што потврђују каснија свједочења преживјелих.¹³ Највише жртава усташког терора било је тих дана из Шипова, Вражића, Лубова, Соколца, Бешњева, Дуљака, Чифлука, Волара, Ступне и Доњих Мујџића и породица Шмања, Лекић, Калаба, Петковић и Миљевић. Из села Вражић 2. августа су без икаквог повода одвели и убили четрдесет петоро људи. Истог дана усташе су из заселка Војновићи (село Горица) ухапсиле 22 сељака, који се више нису вратили својим кућама. Из Горњих Волара одведена су у јајачки затвор 42 сељака: девет Граховаца, шест Прњића, пет Шолаја, по три Петковића, Нерца и Кавурина, по два Ружичића, Добратића, Пешића и Којдића, те по један Нишић, Кузман, Ловрић, Пељић и Јакшић. Сви они су поубијани у Јајцу или у другим усташким логорима.¹⁴ Затвори у Шипову постали су убрзо тијесни. Како би обезбиједили мјеста за нове ухапшене, зликовци су измучене затворенике масовно клали или стријељали на Шиповачким барама и на обалама ријеке Пливе. У августу су, према усташким извјештајима, услјед немира изазваних „учесталим чаркањима четника“ ријеке Плива и Врбас носиле тијела страдалника због чега су купалишта на тим ријекама у Јајцу „морала бити затворена“.¹⁵

Мјесец дана након дизања устанка издвојила су се четири подручја са изразитим жариштима устаничког отпора: дрварско, козарачко, погрмечко и оно са центром у Пљеви и Јању. Непријатељске снаге биле су потиснуте у утврђена мјеста и градове попут Мркоњић Града, Шипо-

¹³ Jovo Kljajić, „Ustanički dani u dolini Plive“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 273–285.

¹⁴ Tode Milovac, „Haпšenje seljaka iz Volara i Gorice“ у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 333–334.

¹⁵ Izvještaj zapovjedništva Vojne krajine od 1. oktobra 1941. doglavlјniku – voјskovođi o izvršenom pokolјu pravoslavnog živlјa u Jajcu i okolini – *Zločini NDH 1941–1945*, Zbornik I, док. бр. 305, стр. 767.

ва, Јајца, Доњег Вакуфа, Купреса и њих су устаници у потпуности или дјелимично држали у окружењима.

Након што их је народ који је успио да пребјегне на слободну територију обавијестио о размјерама злочина, устаници су покренули акцију ослобађања самог Шипова. Устаници су, пошто су добили информацију да су усташе у Воларима затвориле знатан број Срба из околних села и заселака, одлучили да покушају ослободити град. Командант Јањске чете Савко Поњевић, знајући да је судбина заточеника у рукама устаника, покренуо је напад 24. августа навече. Кад су извели напад и ушли у Воларе у једној штали нашли су 25 затворених Срба претходно предвиђених за стријељање. Међу заточеницима били су Срби из породица Мрђан, Ружичић, Пешић и Поњевић.¹⁶ Као одмазду за почињене злочине тих дана Јањска чета је извела напад и на пругу Јајце–Травник и онеспособила је за саобраћај. Према извјештају усташких органа „четници“ су 24. августа око 19.15 сати између Бабина Села и Винца онеспособили пругу и преврнули композицију воза услед чега је жељезнички саобраћај прекинут, а уништена је и телефонска веза Јајце–Травник.¹⁷

Напад устаника на усташке трупе у Шипову и покушај ослобођења, последице детаљних припрема отпочео је 27. августа око четири сата ноћу, а знак за ступање у напад на свим секторима означио је пуцањ из топа. Сва три устаничка одреда имала су одређене правце напада. Јањски одред предвођен Савком Поњевићем наступао је према Шипову од Волара и Чифлука, штитио правац уз Пливу од Јајца и изводио диверзантске акције на жељезничкој прузи и телефонској линији Јајце–Доњи Вакуф. Пљевски одред предвођен Митром Тривунчићем нападао је Сарићку косу, а одред „Петар Кочић“ којим је командовао Урош Дреновић је са подручја Соколца, Герзова и Трнова нападао брдо Боровицу и села Лубово и Бешњево. Најјаче усташке снаге биле су стациониране на Сарићкој коси и висоравани Боровици. Усташе су из околине локалног православног храма дјеловали по устаницима из једног топа, док су на звоник цркве поставили митраљез. Када су чете Јањског одреда заузеле Воларе и пресјекле комуникацију према Јајцу, усташе су, окружене и сабијене у варошицу, пружале јак отпор из мањих утврђења: Рицанове радње поред моста, Рајакове пекаре, Рафине и Бркића трговине, зграде пштине и шумске управе, псмовне школе, жандармеријске касарне,

16 Ilija Ponjević, „Borbe za Oslobođenje Šipova i Jezera“ у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 364–368.

17 Извјештај заповједника Оружничког вода Јајце од 25. августа 1941. године о диверзијама на прузи Јајце–Травник – *Зборник НОР-а*, 4 1. док. бр. 282, стр. 611.

жељезничке станице и других. Ипак готово голоруки устаници су успјели да ослободе град око 18 сати, а ослобођење је означено оглашавањем црквених звона на храму Св. Пророка Илије у Шипову. У извјештајима органа НДХ од 28. августа наводи се да су тог дана четници у Шипову разбили „28. походну бојну“ и да су од 480 припадника те формације само 163 успјела да побјегну.¹⁸ У склопу те јединице налазили су се и локални муслимани и њихови сународници из Бање Луке. Том приликом заробљено је и 170 хрватских домобрана и заплијењена већа количина оружја, као и двије жељезничке композиције са двије локомотиве и десет вагона.

По ослобођењу у Шипову су пронађени трагови страшних усташких злочина, описани у бројним свједочењима али ипак без прецизно утврђеног обима. У подруму зграде тамошњег усташког табора и у оближњој кући Радуловића пронађена су заточена 72 грађанина, које су усташе претходно намјеравале уморити баш тог дана.¹⁹ Укупно је приликом ослобођења пронађено и ослобођено 350 људи.²⁰ Након што су наредног дана ослободили Језеро, припадници Јањског одреда заузели су положаје према Јајцу, док су Пљевски и одред „Петар Кочић“ 29. августа ослободили Мркоњић Град. При ослобођењу Језера рањен је комадант Пљевског одреда Митар Тривунчић, после чега команду преузима његов дотадашњи замјеник Симо Шолаја. Устаничке снаге су до 3. септембра успјеле стићи близу Јајца, учврстивши своје положаје надомак града, гдје су држали линију Горње Миле–Жаовине–Бришиће.

Суочивши се са опасношћу да изгубе Јајце, важан комуникациони и привредни центар, усташе и Њемци покренули су офанзиву на слободну територију Јања, Пљеве, Шипова и Мркоњић Града од 3. до 10. септембра 1941. године. Због угрожавања и учесталих диверзија припадника Јањске чета на важну путну комуникацију Јајце–Травник–Сарајево дошло је до потпуне обуставе жељезничког саобраћаја, па је одлучено да се од устаничког краја у Јању и Пљеви направи „мртва зона“. Са задатком да угуши усташки из Бање Луке је пребачен у Јајце оклопни батаљон 718. њемачке дивизије са тенковима и артиљеријом, а истовремено су се јаке усташко-домобранске снаге из Травника и Сарајева концентрисане

¹⁸ Izvještaj Zapovjedništva Vojne krajine od 28. avgusta 1941. predstojniku poglavnikovog vojnog ureda o situaciji u dolini rijeke Bosne i paljenju srpskih sela – *Zločini NDH 1941–1945.*, Zbornik I, док. бр. 242, стр. 577.

¹⁹ Архив БиХ, Фонд Земаљске комисије за БиХ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (1944–1947), Општина Шипово, Записник Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина, инв. бр. 55086 од 27. јула 1946.

²⁰ *Билтен удружења...*, 1979–1982. бр. 21–30 (25), стр. 30.

у Јајцу, Доњем Вакуфу и Бугојну. У Јајце је пребачена и усташка бојна Херенчића из Херцеговине и IX Шимићева пуковнија чије је сједиште било у Травнику са задатком да угуше устанак и „очисте терен”. Осим поменутих усташко-домобранских јединица, у офанзиви на Јањ и Пљеву учествовале су групе жандарма и знатан број „домаћих” усташа муслимана из Јајца, Језера, Шипова и околних села.

Из неколико праваца 3. септембра хрватско-њемачке снаге крећу у напад према слободној територији Јања и Пљеве. Најјача усташко-њемачка колона са тенковима и уз активну подршку авијације нападала је од Јајца према Језеру. Друга колона састављена од злогласне 10. усташке херцеговачке бојне, под командом Ивана Херенчића, заједно са IX бојном домобранске пуковније из Травника, нападала је у правцу од Јајца преко Ћусине, Горице и Шединца према Грбавичком пољу. Трећа јединица, ојачана знатним бројем припадника домаће милиције, продирала је из правца Винац–Догановци према Јању. Четврта формација састављена од усташа и усташке милиције и муслимана са Купреса и из Бугојна, предвођена усташким стожерником Николом Јуришићем, надирала је од Купрешког поља према залеђини снага Јања и Пљеве. У тој офанзиви су учествовале и домобранске јединице са усташама из правца Гламоча и Млиништа ка Драгњићу, Пљеви и Шипову. Устаничке снаге су офанзиву дочекале са око 3.500 бораца, 1.200 пушака, 25 пушкомитраљеа, брдским топом од 37 милиметра и пољском хаубицом. Недовољно опремљене устаничке снаге биле су присиљене на повлачење пред многобројнијим и боље опремљеним непријатељем. Њемачка моторизација са тешком артиљеријом, борним колима и тенковима, и потпомогнута авијацијом, успјела је да се пробије и 3. септембра предвече уђе у напуштено Шипово, док је Мркоњић Град пао у усташке руке 4. септембра. Једини већи војни пораз у поменутој офанзиви усташке снаге претрпјеле су 10. септембра на Козилима, при чему им је заробљен један топ и два тешка митраљеа.²¹

Подручје Јања и Пљеве било је недјељу дана прекривено димом јер су се готово сва села нашла у пламену, а становништво је подвргнуто невиђеним мукама. Метеж и паника видјели су се на сваком кораку. Иза војних формација ишла је колона наоружаних цивила локалних муслимана и Хрвата који су починили највећи број покоља, паљевина и пљачки. Те формације упадале су у села и засеоке, птимале стоку и другу имовину, убијали људе без обзира на пол и године старости. У тој дивљачкој најезди попаљена су бројна српска села, побијен велики број

²¹Билтен удружења..., 1974–1977, бр. 1–10 (5), стр. 23.

жена, дјеце и стараца и нанесена огромна материјална штета. Масовна убиства чињена су из ватреног оружја и спаљивањем људи у зградама, док су мање групе Срба клали ножевима, мрцварили их резањем носева, ушију и других дијелова тијела. Становништво овог краја које је успјело да се на вријеме склони и крене у збјегове, те дане проводило је у неизвјесности на обронцима околних планина. Позадинска чета успјела је дјелимично да узбуни и упозори народ на надирање усташа и неопходности повлачења на сигурно. На подручју Јања многи ипак нису успјели да се склопе јер су им усташке јединице из Бугојна и Купреса пресјекле пут за повлачење према Виторогу. Није био риједак и случај да су се мјештани на наговор предратних познаника, већином муслимана, враћали кућама из збјега, уз обећање и гаранције да им се ништа неће десити. Међутим, одлука да се врате кућама махом их је стајала живота.

Процијенивши да су разбили устанике и уништили њихову материјалну основу за борбу, непријатељске јединице су се повукле у оближње гарнизоне. Устаници су 10. септембра поново поразили мању усташку јединицу стационирану у Шипову и ушли у спаљено и опљачкано мјесто.²² И у другим околним мјестима наилазили су на стравичне посљедице усташких злочина и језиве призоре. У Шипову је успјела да преживи само неколицина српских породица. Близу Жељезничког моста на лијевој обали ријеке Пливе на Шиповачким барама (код Градине), пронађена је недавно ископана гробница у којој је био затрпан већи број тијела стријељаних и закланих људи. Из површинског слоја земље, измијешане са живим кречом, мјестимично су извиривали поједини дијелови људских тијела, руке и ноге повезане бодљикавом жицом, а крв је прекривала околнину. Пронађено је непокопано 50 одсјечених људских руку повезаних жицом у размаку од око 50 сантиметара. Простор око гробнице дјеловао је и више него језиво. По крвавој земљи били су разбацани остаци одјеће и обуће жртава, као и ситни предмети. На врби изнад гробнице висила је цедуљица са натписом: „Под овом врбом лежи преко 500 Срба”. Послије рата, приликом преношења посмртних остатака на градско гробље, утврђено да су усташе на том мјесту само у септембру стријељале, заклале или на други свиреп начин убиле 525 Срба у различитом добу старости, од петнаестогодишњих дјечака до осамдесетогодишњих старца.²³ Покољ на Барама почетком септембра био је

22 Извјештај Заповједништва Треће оружане пуковније од 18 септембра 1941 год. о акцијама устаника на територији пуковније у времену од 4. до 18. септембра 1941 године – *Зборник НОР-а*, 4/1, бр. док. 323, стр. 722

23 Radomir Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 434–445.

најмасовније злочињство усташа на једном мјесту у овом крају.²⁴ Познато је да су усташе на тој локацији у више наврата од краја јула чиниле стравичне покоље.²⁵

Трагови покоља откривани су и на бројним другим локацијама, па су тако у шупи за дрва код жандармеријске касарне пронађена тијела групе поубијаних људи. Ту је било и закланих стараца које су злочинци поставили уза зид, а испод брада им подметнули штапове са укрштеним рукама на њима, како би изгледало као да сједе.²⁶ Тачан број страдалих на том мјесту, као и на још низ стратишта, није евидентиран у попису жртава.

И у другим околним мјестима регистровани су бројни трагови злочина. Утврђено је да су у лисинској општини, која је обухватала Лубово, Бешњево, Вражић, Дуљке, Старо Шипово, Ступну, Перућницу и Шипово, усташе убиле 163 мушкарца, 28 жена и 40 дјеце. Усташе су у свом надирању у селима око Шипова успјеле за кратко вријеме да похватају већи број Срба. Прво су их држали у заточеништву у школи и шумарској управи, а затим их одвели на Баре код Градине и све их уморили. Из Брђана је у том периоду заклано око 100 људи. Само из села Вражића доведено је и убијено 59 мјештана, међу којима и петорица браће Убипарип. Исту судбину доживјела су 34 сељака из Лубова. У тој општини запаљено је укупно 196 српских кућа и 334 друга објекта.²⁷ Постоје свједочанства о томе да су у селу Лубову пронађена тијела стри-наесторо зверски убијене дјеце само из породице Сукњаја.²⁸

У општини Грбавица која је, осим истоименог села, обухватала Кнежевиће, Натпоље, Греду, Чуклић, Крчевине, Чифлук, Доње Мујџиће, Мочиоце, Воларе, Горицу и Љољиће, усташе су на звјерски начин умо-

24 Ово мјесто након рата није обиљежено као мјесто страдања. На костурници након преноса посмртних остатака 1954. године стоји натпис на којем су страдалници названи жртвама фашистичког терора, без назначене националне и вјерске припадности. Ове и сличне постхумне дехуманизације жртава у комунистичкој Југославији рађене су у циљу изградње свијести о томе да су сви народи подједнако учествовали и поднијели жртве у револуцији и рату за ослобођење земље, као и да су сви народи у истој мјери својим редовима имали злочинаца.

25 Stojan Prpić, „Sa stočne pijace u ustaški zatvor“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 231–232.

26 Lazar Simić, „Odbrana dolinom Plive i naši protiv napadi“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 489–494.

27 Radomir Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 434–445 (у даљем тексту: Р. Митрић, н. д.).

28 Milko Suknjaja, „Sjećanje na 1941.g“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 544–546.

риле 368 дјеце, 155 жена и 428 одраслих мушкараца. Усташе су попалиле и сва села у тој општини. Изгорјело је 588 кућа и 1.261 други објекат. У тој општини у селу Грета усташе су 4. и 5. септембра 1941. убиле 167 особа: 78 одраслих мушкараца, 28 жена и 61 дијете. Само су у појати Луке Илића запалили 83 особе, највише из породице Дамјановић – 14 чланова, из породице Ранисавића 11 чланова, из породице Малеш девет чланова. У селима те општине (Чуклићи, Мичиоци и Надпољу) заклано је више од 130 мјештана; највише је било старца и дјеце. У селу Грбавица усташе су поубијале 75 особа, а у Кнежевићима 120. Из породице Ступар из Крчевина убијено је 17 чланова, а из породице Јандрић 29. У селу Чуклићу убијено је 47 особа – 29 само из породице Митрић. У селу Кнежевићи убијено је око 90 особа свих узраста, већином жена и дјеце, највише из породица Јокић. Из села Доњи Мујцићи усташе су одвеле 52 мјештана у усташки табор у Шипово и тамо их све убили, а жене и дјецу (40 особа од укупно 67) у селу Доњи Мујцићи затворили су у једну шталу и спалили.²⁹

У општини Бабићи, која је обухватала села Бабин Дол, Прибелце, Подобзир, Љушу и Бабиће, страдало је укупно 106 дјеце, 50 жена и 132 одрасла мушкарца. Усташе су и у тој општини запалиле сва српска села – 503 куће и 1.284 друга објекта. У засеоку Радованци убијено је 10 људи, уз језиви ритуал вађење очију.³⁰ На Кичиловом Брду усташе су 4. септембра затвориле у једну зграду, побиле и спалиле 76 особа из села Кичилова Брда и Бабин Дол од којих је 49 било из породице Ракита.³¹

Села Ваган, Водица, Јасик, Ђукићи, Липовача, Тодорићи, Подосоје и Попуже припадала су општини Стројице. У селу Попуже остала је тек стара и непокретна Сава Јандрић; њу су усташе немоћну мрцварили, потом свирепо убиле. У селу Ђукићи, заселак Јеркићи (у кући Богдана Јеркића) убијене су и запаљене 22 особе из породице Јеркић, већином мала дјеца, старије жене и старци. У селу Подосоје усташе су похватале из околних села 140 људи, жена и дјеце и запалили их 8. септембра у једној штали. Међу њима је 67 било је из Подосоја. У селу Водица, у заселку Ћате, 4. септембра спаљене су живе 54 особе из породица Ћате, Илић и Јандрић, а истог дана у заселку Мала Виторога запаљено је 17 чланова породице Тодорић.³² Из породице Ракита у збјегу на Зборишту убијено

²⁹ Р. Митрић, *н. д.*, стр. 434–445.

³⁰ Simo Vidović, „Zločin u Babićima“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 467–470.

³¹ Р. Митрић, *н. д.*, стр. 434–445.

³² Чедомир Арамбашић, *Страдање српског народа на Јањској висоравни у Дру-*

је 16 чланова, међу њиме и четири дјечака. Како се већина села помену-те општине налази у близини планине Виторог, знатан број становника успио на вријеме побјећи и склонити се на сигурно. У тој општини спаљено је 386 српских кућа и 898 других објеката.³³ У селу Стројице усташе су спалиле и православни храм Рођења Пресвете Богородице.

Пљевској општини припадала су села Брђани, Мајевац, Козила, Олићи, Сарићи, Соколац, Драгнић и Горњи Мујџићи. Усташе су у тој општини, источно од Пљевских подова, у кући и гају Саве Бојандића, убили и спалили више од 40 становника. У мјесту званом Боцевина убили су 15 особа. Усташка милиција је побила и запалила чланове породица Стојана Зекића и Стојана Гвозденца у њиховим кућама (Горњи Мујџићи).³⁴ Усташе су у селима ове општине убиле и 14 жена, 20 дјеце и 51 одраслог мушкарца, и запалиле 71 кућу и 72 помоћна објекта.³⁵

Током трајања офанзиве од 3. до 10. септембра усташе из Језера починиле су масовне покоље Срба из Ступне, Перућице, Присоја, Жаовина и других оближњих села. У селу Перућици убијено је 30 Качара и Росића, већином жена, дјеце и стараца, а потом су им тијела спаљена у једној кући. Међу угљенисаним тијелима, како су свједочили поједини мјештани, распознавали су неке жене са дјецом у наручју. Овај злочин починиле су језерске усташе предвођене таборником Фахријом Капетановићем.³⁶ Такође спалили су цркву и Српску читаоницу у Језеру. Усташе су у поменутиим селима на звјерски начин убиле 192 особе, а међу њима велик број жена и дјеце.³⁷

У Јајце су усташе по повратку из наведене офанзиве довеле већи број заробљеника, да би их потом у два масовна покоља већину свирепом уморили. Први покољ се десио 7. септембра 1941. године у Подмилачју када су убили и у једну раку бацили 167 Срба³⁸, а још 50 њих су закла-

гом *Свјетском рату*, Стројице, 2013, стр. 3–7.

33 Р. Митрић, н. д., стр. 434–445.

34 Lazar Simić, „Odbrana dolinom Plive i naši protivnapadi“ у: *Jajačko područje 1941–1945.*, Zbornik I, стр. 489–494.

35 Radomir Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 434–445.

36 Spaso Kalaba, „Formiranje i borbene akcije Sedme čete (Lisinske)“, у: *Jajačko područje 1941–1945.*, Zbornik I, стр. 533–543.

37 Р. Митрић, н. д., стр. 434–445.

38 То мјесто злочина никад није обиљежено. Послије завршетка рата 1945. године гробница у Подмилачју је отворена и посмртни остаци жртава су пренесени у раку испод хотела „Турист“ у Јајцу. Премјештање посмртних остатака жртава тог усташког злочина у тврђаву у Јајцу обављено је 1947, да би тек 1954. године Партизанско гробље

ли у Соколском дому и бацили у ријеку Пливу.³⁹ Наредног дана у Цркви Пресвете Богородице у Јајцу заклано је 158 Срба. Та злодјела су већином починили усташе муслимани из Гацка и Мостара.⁴⁰

Процјене укупних демографских губитака, стварних губитака, пописи жртава и страдалника, те поименични списак страдалих овог краја у Другом свјетском рату никад нису до краја урађени.⁴¹ Према дјелимичним пописима обављеним после рата усташе су у току офанзиве од 3. до 10. септембра 1941. умориле укупно 1.681 особу: 806 одраслих мушкараца, 286 жена и 589 дјеце. У срезу Јајце регистровано је 31 веће стратиште, са укупно 5.400 до данас евидентираних жртава усташког геноцида у периоду 1941–1945. година.⁴²

Тек завршена непријатељска офанзива оставила је, као што је евидентно, праву пустош, а Јањ и Пљева биле су уз то зоне тешке глади.

у Јајцу постало вјечно почивалиште њихових земних остатака. На надгробној плочи нису исписана имена починилаца злочина, нити национална или вјерска припадност пострадалих.

39 Ramiz Nasup, „Očevidac zločina u Podmilačju“ у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 209–210; Страхиња Курдулија, *Атлас усташког геноцида над Србима*, Београд, 1993, стр. 32.

40 Izvještaj zapovjedništva Vojne krajine od 20. septembra 1941. zapovjedništvу Bosanskog divizijskog područja о zlodjelima hercegovačkih ustaša u Јајцу i околини i покољу u pravoslavnoj crkvi u Јајцу – *Zločini NDH 1941–1945*, Zbornik I, док. бр. 289, стр. 717–718.

41 Колики је у историјским оквирима обим страдања Срба наведеног краја у XX вијеку најјасније се види из пописа „несталих“ презимена српских родова што су својевремено живјели на подручју данашње општине Шипово. Увидом у шематизме Српске православне цркве видљиво је да су у многобројним ратовима, страдањима, прогонима и расељавањима од краја XIX вијека до половине XX вијека са подручја данашње општине Шипово потпуно затрти родови из парохије Волари: Пајић (Св. Василије), Каурцић (Св. Василије), Зијевало (Св. Јован), Кукић (Часне вериге Св. апостола Петра), Дурђић (Св. апостоли Петар и Павле–Петровдан), Велић (Св. апостол и јеванђелист Лука), Пневић (Св. Никола), Андрић (Св. Никола); из парохије Љуша: Ронац (Св. Јован), Благајић (Св. Јован), Новак (Св. Јован), Делић (Часне вериге Св. апостола Петра), Танасић (Часне вериге Св. апостола Петра), Драшчевић (Св. Ђорђе), Продан (Св. Ђорђе), Шакић (Св. Ђорђе), Родић (Св. Ђорђе), Алексић (Св. апостоли Петар и Павле), Дебељак (Св. В. Пантелејмон), Кукрика (Св. апостол Тома), Дулић (Св. апостол и јеванђелист Лука), Стевановић (Св. Никола), Кикић (Св. Никола), Трњинић (Св. архијакон Стефан); из парохије Стројице: Вуковић (Св. Јован), Стојић (Св. Јован), Меселџија (Св. Јован), Миладин (Св. Ђорђе); из парохија Ваган: Јађић (Св. Ђорђе), Дренодоља, (Св. апостоли Петар и Павле), Тулаћ (Св. апостол и јеванђелист Лука), Милиновић (Св. Никола) – Шематизам Митрополије дабро-босанске за годину 1882, Сарајево, 1882, стр. 111–116.

42 С. Курдулија, *н. д.*, стр. 33.

Укупно је спаљено 1.709 махом српских кућа и 3.849 помоћних објеката.⁴³ Наступили су хладни јесењи дани, а већина становништва била је без крова над главом и средстава за живот. Српски народ је након ове офанзиве остао без елементарних услова за биолошки опстанак, на отвореном и полуотвореном простору, изложен гладовању и болестима, тешким физичким траумама и сталној претећој опасности од непријатеља.

Изјаве непосредних свједока садржане у записницима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора по завршетку Другог свјетског рата, а које се данас налазе у Архиву БиХ,⁴⁴ обилују потресним подацима о обиму и монструозности злочина почињеног над Србима почетком септембра 1941. године. Масовни покољи српског ненаоружаног становништва били су праћени безочним убиствима на јавним мјестима и садистичким иживљавањима. Страховита и неописива нечовјештва представљала су сублимирани израз свих историјски познатих облика физичког и духовног терора. По сакупљеним свједочанствима у звјерствима су предњачиле усташе сатника Пере Херцега и Никоке Јуришића, те злочинци попут Сочана Пуцара и Нуме Бркића из Волара, Бајре Маглића (Малкоч) из Мујџића, Мухарема Кошнића, Мује Башића, Јусуфа Муртића, Стјепана Гргића, Фахрије Капетановића и других.

На основу историјских извора може се закључити да су се локални муслимани у усташким јединицама истицали у злочинима над Србима на поменутом простору. У послеријатним пописима СУБНОР-а поред имена готово сваког војноспособног муслимана из Шипова стоји да је „неко вријеме“ био у домобранима. Војно регрутовани и погинули муслимани на усташкој страни данас се представљају као жртве присилне мобилизације.⁴⁵ У партијским извјештајима наводи се да су Хрвати носили фесове са словом „у“ са циљем да се изазове што већи гнијев Срба према муслиманима, док муслимани, осим „само понекоји“, нису учествовали у звјерствима.⁴⁶ У извјештају партизанске (комунистичке)

⁴³ Исто.

⁴⁴ Архив БиХ, Фонд Земаљске комисије за БиХ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (1944–1947), регистраторско тематски сређена документација садржи 27 књига, 110 свезака и 366 кутија; Архив БиХ, Фонд СУБНОР-а, Анкета из 1961 године са поименичним пописом категорија учесника и припадника НОР-а, фонд дјелимично сређен и дјелимично приступачан садржи 59 књига, 115 кутија и 235 фасцикли.

⁴⁵ Senija Milišić, „Drugi svjetski rat i genocid nad Bošnjacima Šipova 1941.-1945. godine“, u: *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Zenica, 1999, стр.133–153.

⁴⁶ Извјештај секретара Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину од 12. августа 1941. године Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину о борбама у

команде од почетка септембра 1941. године наводи се да постоји велики раздор између Срба и муслимана у овом крају.⁴⁷ Свјесни размјере злочина почињених над комшијама Србима, а из страха од освете готово сви муслимани Шипова су се крајем августа повукли са усташким војним формацијама у Јајце и вратили се тек почетком лjeta 1946. године.

Након званичне објаве капитулације Италије 8. септембра 1943. године примјетно је повећање броја муслимана који прелазе у комунистичке редове. У септембру 1943. дотадашњи усташки велики жупан Пливе и Раме Мухамед Суука пришао је комунистима и постао члан Предсједништва Антифашистичког вијећа. И комунистичка историографија у својм пописима војних формација наводи да муслимани тек по ослобођењу градова у долини Врбаса, септембра 1944. године, масовно ступају у бригаде и одреде комунистичког НОП-а. Тај податак поткрјељује списак општинских одбора СУБНОР из 1961. године у којем је регистровано тек 55 муслимана, од којих шесторица страдалих (погинули крајем 1944. и током 1945.) и 49 преживјелих бораца Бошњака са подручја Шипова.

Након политичке и војне побједе над ратним непријатељима нова олигархија у Југославији после 1945. године је повела још један рат у пропагандном смислу, схвативши нужност истицања и приказивања Комунистичке партије Југославије (КПЈ) као главног покретача отпора окупаторима. Пројектована конструкција сјећања долазила је у колизију са историјском реалношћу па је „званична верзија догађаја“ базирана на митологизацији Комунистичке партије. Послијератна историографија глорификовала је Партију, означавајући је као покретача устанка и у Шипову и околини иако се то косило са стварним историјским чињеницама.

Устанак је заправо био реакција на усташке злочине; подигнут је и ширио се спонтано, а не на иницијативу Комунистичке партије Југославије како се то деценијама тврдило. Сједница Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину одржана је 6. августа 1941. у тада још окупираној Бањој Луци када је донесен закључак да се приступи организовању устанка у Босанској Крајини, иако је прави устанак у то вријеме увелико трајао.

Учитељ Немања Влатковић годинама је означаван као покретач Босанској Крајини и о стању партијске организације у Бањој Луци и другим градовима – *Зборник НОР-а*, 4/1, док. бр. 7, стр. 22–28.

⁴⁷ Извјештај Команде пливских партизанских одреда од 11. септембра 1941. године Штабу дрварске бригаде о борбама на сектору Јањ–Плива и ослобођењу Шипова – *Зборник НОР-а*, 4/1, док. бр. 131, стр. 288–291.

устанака, иако сачувана свједочанства говоре да му је у периоду трајања бестијалних усташких злочина главна преокупација била организација и ширење чланства Партије.⁴⁸ Постоје свједочанства и самих комуниста да их је на дан устанка Немања Влатковић, не знајући ко води борбу, слао да се распитају ко је то покренуо.⁴⁹ Постоји такође и неколико аутентичних свједочења о томе да је учитељ Немања Влатковић позивао сељане у Прибељцима да не иду у борбу првих дана устанка, као и да је сам одбијао да се прикључи устаницима јер, како је говорио, тада још није био добио наређење надлежних из Партије у вези са устанком.⁵⁰

Провођење комунистичке пропаганде главни је узрок због којих је српски народ доспио у ситуацију да се његова неспорна борба против фашизма у Другом свјетском рату омаловажава и ниподаштава иако је имао два антифашистичка покрета. Вође устаника попут Уроша Дреновића, Митра Тривунчића, Савка Поњевића и других који су се безрезервно борили против окупатора на крају рата од припадника револуционарне побједничке струје не само да су гурани у заборав, него су чак и проглашени за народне издајнике и сараднике окупатора. Улога Уроша Дреновића у првим почетничким акцијама устаника због његове касније оријентације на све се начине покушала умањити, а његов допринос потиснути. Тако се, поред осталог, пропагирало да је Дреновић „пасивно посматрао напоре устаника“.⁵¹ На једном мјесту самог Дреновића оптужује да је чак пропустио усташе да се повуку из опкољеног Шипова ка Мркоњићу преко Лисине.⁵²

Иако је за вођу устанка проглашен учитељ Немања Влатковић, за главног актера комунистичка пропаганда је узела лик и дјело Симе ле Шолаје. Тај предратни члан четничке организације средином 1942. године се приклонио комунистичкој групацији, скинувши кокарду са капе. Страдавши под неразјашњеним околностима у нападу на Купрес проглашен је за народног хероја, иако је многим међу вођама комунистичког покрета била блиска мисао о његовој колебљивости, па чак и о могућности издаје.⁵³ Бројне институције и спортски клубови послје

48 Д. Лукач, *Устанак...*, стр. 143–144.

49 Vaskrsija Stupar, „Prvi dani borbe u Janju“, у: *Jajačko područje 1941–1945, Zbornik I*, стр. 303–308; Р. Митрић, *н. д.*, стр. 434–445.

50 *Билтен удружења...*, 1977–1979, бр. 11–20 (13), стр. 36.

51 Nemanja Vlatković, „Prvi dani ustanka u Jajačicom srezu“, у: *Jajačko područje 1941–1945, Zbornik I*, стр. 244–248.

52 Р. Митрић, *н. д.*, стр. 249–272.

53 Košta Nađ, *Ratne uspomene. Četrdesetdruga*. Zagreb, 1979, стр. 22–23, 25–26,

рата називали су по њему, али су временом преименовани и избрисани из сјећања.⁵⁴ У савременим ревизионистичким процесима што за изворе користе дјела из усташке Независне Државе Хрватске, Симо Шолаја се чак наводи и као један од налогодаваца наводних убистава муслимана у Пљеви.⁵⁵

Тематика устанка у крају коју третира и овај рад разматрана је у књизи *Симела Шолаја* аутора Михајла Реновчевића.⁵⁶ Та књига интерпретира дешавања у вријеме устанка политички обликујући стварну хронологију устанка према циљевима побједника, занемарујући или фалсификујући одређене чињенице, уз истовремено истицање митова пропагираних у новој друштвено-политичкој оријентацији. Књига тако доноси врло субјективну причу о устанку и обилује бројним неистинитим прекрајањима у толиком обиму да се може закључити, узимајући у обзир вријеме и простор када је написана, да је представљала само одређени вид класичне популаризације нових властодржаца. Симо Шолаја се у тим редовима, уосталом, експлицитно наводи као неко ко није био у партизанима (странице 38, 39, 104–106, 194–195), да би тек на крају штива пришио петокраку на капу (стр. 271). Стварни покретач устанка попут Митра Тривунчића у књизи исказује колебљивост, па чак и противљење у вези са покретањем устанка (стр. 130, 136, 138). Од побројаних ликова за које је речено да су подигли устанак Муса Хацић (Менсуд Хотић) и Стипе Билан уопште нису боравили у Јању и Пљеви у току устанка (стр. 122–123). Менсуд Хотић је чак, као командир чете у усташким јединицама, учествовао у походу на слободну територију почетком септембра 1941. године, што се на 160. страни и детаљно описује.

По овој књизи снимљен је и филм приказан крајем 1955. године под називом *Шолаја* посвећен збивањима током устанка у наведеном крају.⁵⁷ Тај филм, попут поменуте књиге, требало је да прикаже ратна

54 Основна школа „Симо Шолаја“ у Купресу данас има име фра Мирослава Џаје, Фудбалски клуб Симо Шолаја данас је Електробосна у Јању итд.

55 Smail Ćekić, „Žrtve odmetničke ruke u Varcar-Vakufu, Draganiću, Trnovu, Bistovici, Šehovcima, Starom selu i Bočcu, u: *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti*, Sarajevo, 1996, бр. док. 20, стр. 65–67; Senija Milišić, „Drugi svjetski rat i genocid nad Bošnjacima Šipova 1941.–1945. godine“, у: *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Zenica, 1999, стр. 133–153.

56 Mihajlo Renovčević, *Simela Šolaja*, Sarajevo, 1956.

57 У снимању овог филма чији је режисер Војислав Нановић учествовала је плејада најпознатијих српских глумаца: Миливоје Живановић, Раде Марковић, Оливера Марковић, Павле Вуисић, Драгомир Бојанић – Гидра, Михајло Бата Паскаљевић, Душан Јанићијевић, Слободан Алигрудић, Јанез Врховец, Рената Улмански и др. То

дешавања у оквирима актуелне политичке и идеолошке парадигме. Ипак филм *Шолаја* по режији Војислава Нановића одступа од поменуте форме приказивања дешавања у рату, иако поштује оквир и за њега су везане многе контроверзе па се међу стручњацима квалификује као први, али и вјероватно последњи комунистички филм што се супротставља „власти-тој догми“.⁵⁸ Након пројекције филма преживјели саборци Симе Шолаје побунили су се због садржине тог остварења јер се, како су наводили, није држао историјских чињеница, па је за њих направљена друга верзија различита од оне приказиване на савезном нивоу. И верзија начињена за савезни ниво својим легитимистичким односом према историјским чињеницама рађена је као превасходно српска прича, тј. представила је устанак српских сељака против окупације и геноцида у НДХ. Шолаја се не приказује као човјек идеологије, већ је представљен без било каквих идеолошких обиљежја и он тек у другој половини филма на своју капу пришива петокраку. Филм је, поред осталог, контроверзан и стога што је показано како је Шолаја на почетку устанка „сарађивао“ са официрама Југословенске војске у Отаџбини (ЈВуО) да би тек касније прешао на страну партизана. Упечатљив и важан сегмент филма представља приказ снажне етничке нетрпељивости међу народима. Њемци у филму немају својства протагониста, већ су главни негативци – они који су починили злочине – хрватске усташе и мислимани. Филм, поред тога, не приказује злочине, али се они помињу кад је ријеч о расположењу становништва да се спроведе освета над муслиманима.

Резиме

У овом раду је приказан ток историјских процеса из 1941. године уз поименично навођење актера и вођа устанка, као и криваца и налогодаваца злочина из времена окупације, при чему је начињен корак од начелног и симболичног значаја ка исправљању историјске неправде тумачењем процеса и догађаја у складу са релевантним историјским изворима. Утврђено је да је подручије данашње општине Шипово од самог почетка устанка у Другом свјетском рату, тачније од 29. јула, било једно од главних жаришта устанка Срба у Крајини, и да је тако остало све вријеме рата. Наведен је и број страдалих у злочинима уз јасно постављену границу између жртава и почи-

остварење због непоштовања форме послеријатног наметнутог погледа на НОБ, окупатора, народне издајнике и друго испотиха је означено као субверзивно према владајућем режиму, па је режисер Нановић скрајнут у југословенској кинематографији; штавише, нападан је и потпуно потиснут из јавног живота.

58 Aleksandar Vranješ, „Partizanski film kao sredstvo političke propagande“ у: *CM, časopis za upravljanje komuniciranjem*, br. 6 godina III. Novi Sad, 2008. стр. 101–116.

нитеља. Исказано је такође и сјећање у вези са јединством и снагом за самоодржање и, посредно, високе моралне вриједности српског народа тог краја.

Извори и литература

Извори

Архив Босне и Херцеговине, фондови: Земаљска комисија за БиХ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (1944–1947) и СУБНОР-а Анкета из 1961. године са поименичним пописом категорија учесника и припадника НОР-а,

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata, tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945, Београд 1993.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том IV, књ. 1, Београд 1951.

Литература

Jajačko područje u oslobodilačkom ratu I revoluciji 1941–1945, Zbornik sjećanja knjiga I, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo, 1981.

Билтен удружења српских бораца К. Ј. В. Дража Михаиловић, Равногорска мисао, Милвоки, 1974–1977, бр. 1–10; 1977–1979, бр. 11–20.

Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe, priredili Verica M. Stošić i Vladan Vukliš, Banja Luka 2017.

Шематизам Митрополије дабро-босанске за годину 1882, Сарајево 1882.

СМ, часопис за управљање комуницирањем, бр. 6, година III, Нови Сад 2008.

Група аутора, *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Zenica 1999.

Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti*, Сарајево 1996.

Чедомир Арамбашевић, *Страдање српског народа на Јањској висоравни у Другом свјетском рату*, Стројице 2013.

Jovan Kljajić, *Sedma krajiška brigada*, Београд 1990.

Страхиња Курдулија, *Атлас усташког геноцида над Србима*, Београд 1993.

Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Београд 1967.

Бојан Стојнић, Радован Пилиповић, Вељко Ђурић Мишина, *Свје-*

дочења о затирању. Прилози за историју страдања Срба Епархије бањалучке 1941. године, Београд 2016.

Kosta Nad, *Ratne uspomene. Četrdesetdruga*, Zagreb 1979.

Независна Држава Хрватска
В Р Х О В Н О
ОРУЖНИЧКО ЗАПОВЈЕДНИШТВО
Таж.Број 732 /Ј.С.
Примљено 9.Х. 1941.

MINISTARSTVO HRVATSKOG DOMOBRA NSTVA
/ Главни стоџер/

Ситуација у Јајцу.

З А Г Р Е Б.

Загреб, 9.листопада 1941.

Заповједништво Војне Крајине /Војни одјел/ са О. Бр. 559 од 21.
руjna 1941. доставља:

"Из доброг извора примљени су слиједещи податци:

У Јајцу влада пана анархија. 117 усташа, који су побјегли из Мостара
и Херцеговине испред италијанске војске - већином муслимани из Гаџа и Мостара
врше велика злочина у Јајцу и околици.

У велики Жупан Бахрија Кадич пао је у немилост код ових усташа. У гра-
дaнским круговима прича се да њега лично чувају војници са бомбама од еван-
туалног нападаја усташа.

Котарски предстојник Стефанић у толиком је страху, да има неколико
станава, које ноћу мора мјенјати, како га усташе не би ухватиле.

Часници и војници хрватског домобранства не мјеђају се ни уста, неми-
ју protestирати.

Непостоји дакле ни власт Велике Жупе ни редарства, ни војске, већ
једино ових усташа.

Прије 4 дана заклано је у православној цркви у Јајцу ножевима 158
грчко истоџних особа, које су се на издати проглас генерал-поруџника Лакс
вратиле својим кућана.

Око 5.000 избјеглица из Јајара и Шипова повећавају само опџи каоа
у Јајцу, јер не постоји власт, која би уредила њихово питање.

Судија Бранка Палеђа дрџе затвореног и претиз заповједи из Министар-
ства у Загребу.

Усташе не убијају пуџкама, већ једино ножевима у врат.

Пуџанство, коли католици, толи и муслимани оџтро осудују ову анархију
не излазе из својих кућа и џелјно оџбукују долазак војске страних сила, која
би опет увела ред и сигурност.

Достављам предње с молбом, да се горњи податци на погедан наџин
изволе провјерити. - Заповједник Војне Крајине, оруџнички пуковник Мато Руп-
џић, в.р.Назаслате: Поглавнику -Војсковеди, Министру Унутарњих послова, Минис-
тарству хрватског домобранства, Прџади, Поглавниковог вој.урџа, Врховном за-
повједништву оруџништва, 4. оруџ. пуковнији и устаџком повјеренику Сарајево."

По истој ствари заповједништво 3.Хрватске оруџничке пуковније у
Банја Луци са Тај.Ј.С. Бр.406 од 29.руjna 1941. доставља извјеџеће водног
оружничког заповједништва у Јајцу у слиџеџем:

"Анархија у Јајцу поведом долазка Усташа из Херцеговине, настала је
кривајом домаџних усташа из Јајца, који су својим ниским моралним вриџдностима,
наџоџлим Херцеговаџким Устаџана, којима локалне прилике нису биле познате
клеветнички денунцирали управне џиновнике од реда, а посебике Великог Жупана
г.Бахрија Кадича и котарског предстојника г.Стефанића.

Послџица ових денунција била је та, да су се усташе без обзира на
свој џин и полоџај наџоџиџно и са неповјерењем обходили према мјесним влас-
тима. Они су у Велику Жупу улазили нас икаква респекта као у јавни локал и
у опџем каосу који је настао поведом долазка избјеглица у Јајце у масана,
омџтали власти и Великог Жупана и у онако несаваџдљивом послу.

Великом Жупану г.Кадичу и котарском предстојнику г.Стефанићу Усташе
су се јавно приџтили. Велики Жупан био је присиљен затраџити заџтиту од
мјесног војног заповједништва, која му је пружена у виду једне војне патроле,
која је била смјџштена у вили Великог Жупана. Котарског предстојника је Уста-
џки доведник емигрант Маса Веселко убиџио и прџтворио. Пуџтили са га на слиџо-
да након пасрџоџевања Великог Жупана, о џему је обавјџштено и Поглавник.

753
ZAPOVJEDNIŠTVO 3 HRVATSKE
ORUŽNIČKE PUKOVNIJE

J.S. Broj 867.

Zauzimanje sela Šipova
i Jezera po četnicima.

VRHOVNOM ORUŽNIČKOM ZAPOVJEDNIŠTVU

ZAGREB:

Banja Luka, 30. kolovoza 1941.

Zapovjednik Oružničkog voda Jajce sa dopisom Taj. broj 133. od 29. kolovoza 1941. dostavio je slijedeće izvješće:
" U vezi izvješća ovoga voda Taj. Broj 132. od 27. ovoga mjeseca izvještavam, da su po zauzimanju sela Šipova, četnici i pobunjenici 28. ov. mjeseca poslije podne, napali i zauzeli uz velike gubitke i sela Jezero, tak kotara Jajce, koje je od Jajca udaljeno svega 11. km. Vojska i oružnici povukli su se na nove položaje prema Jajcu. Gubitci na našoj strani još nisu poznati. Pred napadaj na selo Jezero pobunjenici su na 28. ov. mjeseca iz sela Gorice, poslali u Jezero jednog našeg teže ranjenog vojnika na konju, po jednom svom četniku kao sprovedniku ovoga vojnika, daga pred našoj vojsci, što je ovaj četnik to i učinio. Ovaj četnik donio je sa sobom i jedno pismo svih njihovih starijšina, u kojem su stavili molbu našoj vojsci, ako se četnik sprovednik u stanovitom roku ne vrati, da će oni strijeljati 120 naših zarobljenih vojnika. Prema nepotvrđenom saznanju, četnika je vojaka pustila nazad u Goricu.

Danas je u Jajce stigla njemačka vojska, koja je odmah nastavila put prema selu Jezero i položajima naših snaga radi zajedničkih operacija, o kojima dck ovo pišem, nemam podataka.

U Jajcu se nalazi zapovjednik Gromade pukovnik g. Gustović iz Travnika koji upravlja operacijama.

Sa oružničkom postajom Varcar Vakuf poslije zauzimanja Jezera po četnicima, od sinoć nemam nikakve veze.

Oružnici postaje Šipovo i Jezero nalaze se sa vojskom na položaju.

Oružnička postaja Donji Vakuf izvještava, da su pobunjenici danas u 9 sati izvršili napadaj na pilanu Pensini na 2 km. od Donjeg Vakufa, ali su od strane vojske i oružnika odbijeni.

O događajima tokom današnjeg dana dostavit će se izvještaj".

Prednje izvješće dostavljam s molbom na uvid, a u vezi brzoglasnog izvješća ove pukovnije Taj. J.S. Br. 344. od 28. VIII. 1941.

DOSTAVLJENO:

Vrhov. oruž. zapovjedništvu Zagreb,
Komandant. za jav. red i sigurnost,
Velikom Zapadu Lupe Sana i Luka i
Vrbaškom divizionskom području.

Zapovjednik, pukovnik

Novaković

VRHOVNO
ORUŽNIČKO ZAPOVJEDNIŠTVO

3624

3-14

Primljeno

Прилог дневног извјештаја Домобранског генералштаба од 30. 08. 1941-
назначена територија под контролом устаника у тим данима